

Budowanie lokalnej
sieci wsparcia
nauczycieli
i funkcjonowania placówek
w duchu edukacji włączającej
- z doświadczeń
Specjalistycznego Centrum
Wspierającego Edukację
Włączającą w Bartoszychach

Budowanie lokalnej sieci wsparcia nauczycieli i funkcjonowania placówek w duchu edukacji włączającej - z doświadczeń Specjalistycznego Centrum Wspierającego Edukację Włączającą w Bartoszychach

Publikacja opracowana w ramach projektu *Pilotażowe wdrożenie Modelu Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą (SCWEW)*, współfinansowanego ze środków Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój 2014-2020 Oś Priorytetowa II Efektywne Polityki Publiczne dla Rynku Pracy, Gospodarki i Edukacji, Działania 2.10 Wysoka jakość systemu oświaty.

czerwiec 2023

Autorzy:

Monika Dąbkowska – lider SCWEW Bartoszyce
Zuzanna Kurach – ekspert do spraw edukacji włączającej
Katarzyna Buhaj – ekspert do spraw informacji i ewaluacji
Justyna Monkiewicz – ekspert do spraw technologii wspomagających
Specjaliści SCWEW Bartoszyce:
Marta Matelska
Sylwia Kondraciuk
Alicja Lemiesz
Koordynatorzy do spraw edukacji włączającej i współpracy ze SCWEW:
Halina Jędrzejewska
Jolanta Wójcik
Agnieszka Wróblewska

Miejsce pisania publikacji
Bartoszyce 2023

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach licencji
Creative Commons Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjne (CCBY-NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/pl/>

Miejsce pisania publikacji
Specjalny Ośrodek Szkolno – Wychowawczy im. Kawalerów Maltańskich w Bartoszycach
ul. Limanowskiego 9
11-200 Bartoszyce
<http://soswbartoszyce.pl/scwew/>

Spis treści

Rozdział I	5
Miejsce Specjalistycznego Centrum Wspierającego Edukację Włączającą w Bartoszykach w lokalnej społeczności.	5
1.1. Powstanie SCWEW	5
1.2. Rozwiązania organizacyjne	8
1.3. Promocja i informacja o SCWEW w środowisku lokalnym	10
Rozdział II	14
Kompetencje kadry kierowniczej, nauczycieli, specjalistów i innych pracowników przedszkoli/szkół w tworzeniu szkolnego środowiska włączającego.	14
2.1. Kwalifikacje i predyspozycje zawodowe	14
2.2. Edukacja włączająca wymaga od wszystkich nauczycieli pracy zespołowej.	17
Rozdział III	19
Wspieranie pracowników przedszkoli i szkół w bezpośredniej pracy z uczniami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.	19
3.1. Rozpoznawanie potrzeb i możliwości uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi	19
3.2. Dostosowanie materiałów i pomocy dydaktycznych niezbędnych w bieżącej pracy z dzieckiem/ucznikiem w klasie o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.	22
3.3. Ewaluacja działań nauczycieli - czy obserwacje wspierające i superwizje edukacyjne mają sens?	25
Rozdział IV	28
Wartość współpracy z rodzicami ucznia z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego - droga ucznia do sukcesu	28
Rozdział V	33
Współpraca Kadry SCWEW w Bartoszykach z lokalnymi instytucjami wspierającymi nauczycieli, uczniów i rodziców.	33
5.1 Budowanie systemu komunikacji międzysektorowej - o przystąpieniu do lokalnej sieci wsparcia.	33
5.2. Korzystanie z doświadczeń doradców metodycznych	34
Podsumowanie	36
Załączniki	37
Bibliografia	40
Netografia	41

Rozdział I

Miejsce Specjalistycznego Centrum Wspierającego Edukację Włączającą w Bartoszychach w lokalnej społeczności.

1.1. Powstanie SCWEW

1 listopada 2021 roku w Specjalnym Ośrodku Szkolno – Wychowawczym w Bartoszychach rozpoczęło swoją działalność Specjalistyczne Centrum Wspierające Edukację Włączającą, jedno z 23 centrów w Polsce i jedno z dwóch na terenie Warmii i Mazur.

Przez wiele lat w Ośrodku budowaliśmy zasoby, którymi chcieliśmy podzielić się z innymi tj.:

- świetnie wykształconą kadrę specjalistyczną,
- umiejętność sprawnego organizowania pracy dydaktycznej i terapeutycznej z uczniem,
- bardzo dobrą znajomość funkcjonowania niepełnosprawnych uczniów, z pełnym rozumieniem najważniejszych ich potrzeb.

Wykorzystując nasze możliwości i doświadczenia podjęliśmy decyzję w porozumieniu z organem prowadzącym o przystąpieniu do ogólnopolskiego pilotażowego programu: „Specjalistyczne Centra Wspierające Edukację Włączającą”. Chcieliśmy tym samym włączyć się w nadchodzące zmiany związane z wprowadzaniem do polskiej oświaty systemowych rozwiązań dla edukacji włączającej. Zależało nam przede wszystkim na zorganizowaniu wsparcia specjalistycznego dla nauczycieli, uczniów i rodziców szkół i placówek ogólnodostępnych.

Edukacja włączająca opiera się na przekonaniu, że możliwe jest zbudowanie tak funkcjonującej szkoły, by mogła kształcić wszystkie dzieci zgodnie z ich potrzebami, jak najbliżej miejsca ich zamieszkania. W szkole inkluzyjnej to nie uczeń przygotowuje się i zmienia do jej potrzeb, lecz to szkoła dokonuje w swej organizacji takich zmian, by dopasować się do możliwości dziecka. To szkoła zauważa, że uczniowie są różnorodni i stwarza przestrzeń dla realizacji ich potrzeb, marzeń, daje możliwość dokonywania wyborów i podejmowania samodzielnych decyzji.

Nam w naszym ośrodku udało się taką szkołę zbudować, nastawioną na potrzeby, pragnienia i marzenia dziecka. Szkołę, gdzie w centrum działań i uwagi pedagogów jest uczeń. Wiedzieliśmy więc, że innym też przy odrobinie pomocy może się to udać.

Aby edukacja włączająca w szkołach ogólnodostępnych mogła zaistnieć trzeba było spełnić określone warunki i wdrożyć działania, które zaprojektowano w ramach SCWEW. Było to:

- przetestowanie działania modelu,
- przygotowanie gruntu do wprowadzenia do szkół systemowych rozwiązań prawnych dla edukacji włączającej,
- zdiagnozowanie potrzeb ogólnodostępnych szkół i placówek,
- wskazanie wsparcia jakie jest najbardziej potrzebne uczniom, nauczycielom i rodzicom w szkołach, aby edukacja włączająca mogła być skutecznie prowadzona.

Dla skuteczności działań włączających, poza zmianami prawnymi w całym systemie oświaty, niezbędne było budowanie odpowiednich postaw nauczycieli oraz poszerzanie ich wiedzy i kompetencji na temat różnorodnych potrzeb uczniów, ich niepełnosprawności. To był główny powód wdrożenia programu pilotażowego, po zakończeniu którego w sposób systemowy miały być tworzone **centra specjalistyczne**, jako placówki wsparcia dla nauczycieli pracujących z uczniami z różnymi potrzebami edukacyjnymi.

Kolejnym niezbędnym wymaganiem było doposażenie szkół w specjalistyczny sprzęt i pomoce dydaktyczne do prowadzenia terapii i edukacji uczniów z różnymi niepełnosprawnościami. W tym celu utworzyliśmy wypożyczalnię sprzętu na bazie SCWEW. Wyposażyliśmy nauczycieli z placówek objętych wsparciem w kompetencje obsługi specjalistycznego sprzętu.

W naszej pracy zauważyliśmy istotne problemy dotyczące wsparcia ucznia o zróżnicowanych potrzebach. Między innymi podczas spotkań podsumowujących zgłaszaliśmy potrzebę zniesienia rankingu szkół w obszarze egzaminów zewnętrznych, nastawienie się na indywidualny sukces ucznia – powrót „Wartości dodanej”. Wskazaliśmy na potrzebę wprowadzenia współpracy międzysektorowej wszystkich instytucji zajmujących się uczniem i jego rodziną w wymiarze systemowym opartych na rozwiązaniach prawnych, których dotąd nie było.

Dlaczego uznaliśmy, że nasza placówka będzie odpowiednia do realizacji tego zadania?

Już od wielu lat wspieraliśmy szkoły masowe, prowadząc porady, konsultacje lub zajęcia otwarte dla nauczycieli z tych szkół, wspieraliśmy także rodziców uczniów z niepełnosprawnościami uczących się w szkołach ogólnodostępnych. Posiadaliśmy:

- doświadczenie w pracy edukacyjnej, terapeutycznej i wychowawczej z uczniami z niepełnosprawnościami,
- strukturę,
- przygotowanie do egzaminów zewnętrznych,
- realizację podstawy programowej kształcenia ogólnego i zawodowego.

Nauczyciele i specjaliści pracujący w ośrodku posiadają kwalifikacji do prowadzeniu wielu rodzajów terapii, m.in.:

- integracji sensorycznej,
- terapii pedagogicznej,
- terapii słuchu, widzenia,
- terapii ręki,
- treningu umiejętności społecznych,
- rehabilitacji.

Zaspokajamy wszystkie potrzebne formy wsparcia wskazane w orzeczeniach uczniów, stąd nasze przeświadczenie, że będziemy umieli pomóc innym.

Jesteśmy otwarci od lat na potrzeby dziecka, wciąż szukamy sposobów budowania drogi do jego osiągnięć na miarę jego możliwości, w integracji z zespołem klasowym. W pracy edukacyjnej stawiamy przede wszystkim na indywidualizowanie procesu nauczania, dostosowywanie metod, form i środków, sposobów oceniania, dostosowywania warunków zewnętrznych, stosowania w edukacji i terapii nowoczesnych technologii, rozwiązań i pomocy dydaktycznych.

Dysponujemy bardzo nowoczesną bazą terapeutyczną i dydaktyczną: pracownie BFB, TIS, rehabilitacji, logopedii, AMK, doradztwa zawodowego, pracownie dydaktyczne, które można wykorzystać podczas prowadzenia zajęć modelowych z dzieckiem.

W Ośrodku panuje przyjazna dla dziecka atmosfera, która pozwala na rozwój samodzielności i kreatywności uczniów, kształtowania umiejętności podejmowania własnych

decyzji, samorządności, ale przede komunikowania swoich potrzeb. W ośrodku działa prężnie samorząd uczniowski, organizując debaty uczniowskie, dni tematyczne, akcje ogólnoszkolne.

Organizujemy cykliczne spotkania całej społeczności szkolnej – festyny, przeglądy artystyczne, pikniki, turnusy rehabilitacyjne, otwarte dni kariery i szereg innych. Odbywają się spotkania kadry pedagogicznej, w celu integracji. Budujemy wzajemne relacje, pracujemy zespołowo.

Realizujemy mnóstwo projektów, programów rządowych (Za Życiem, Laboratoria przyszłości, Aktywną Tablicę, projekty unijne skierowane do uczniów szkoły branżowej), które podnoszą ich kompetencje zawodowe, pozwalają swobodnie wejść na otwarty rynek pracy. Organizujemy staże zawodowe w renomowanych hotelach i restauracjach, kursy zawodowe, językowe, kursy prawa jazdy dla uczniów. Rozwijamy kompetencje społeczne, zainteresowania i uzdolnienia uczniów, realizujemy marzenia wychowanków zgodnie z ich możliwościami i predyspozycjami i potrzebami.

Prowadzimy akcję promocyjno-informacyjną w środowisku lokalnym. Przybliżamy naszej społeczności problemy wynikające z niepełnosprawności, potrzeby osób niesamodzielnych, promujemy działania na rzecz osób z niepełnosprawnościami.

Idąc z duchem czasu podnosimy poziom edukacji i terapii stosując nowoczesne technologie cyfrowe, wyposażając w nowoczesne pomoce dydaktyczne i sprzęt cyfrowy pracownie edukacyjne. Prowadzimy działania innowacyjne: międzynarodowe i ogólnopolskie projekty innowacyjne oraz ciekawe programy innowacyjne kształtując kompetencje cyfrowe, komunikacyjne, językowe uczniów, umiejętność samodzielnego programowania oraz myślenia krytycznego, kształtujemy kreatywności i samodzielność uczniów.

1.2. Rozwiązania organizacyjne

Budowanie zespołu:

Zanim ruszyły działania SCWEW, trzeba było zbudować zespół i przeprowadzić diagnozę szczegółową w 6 placówkach objętych wsparciem. Budowanie zespołu zaczęliśmy od lidera – to mózg całej operacji i siła napędowa Centrum. Dobierając ekspertów i specjalistów braliśmy pod uwagę przede wszystkim kwalifikacje i kompetencje tych osób. Różnorodność ukończonych form terapii, znajomość pracy z nowoczesnym sprzętem i technologiami, doświadczenie w pracy

z dzieckiem z różnymi niepełnosprawnościami, otwartość na ludzi. Zespół to eksperci ds. edukacji włączającej, nowoczesnych technologii, informacji i ewaluacji oraz specjaliści.

Podczas trwania pilotażu napotkaliśmy również trudności. Okazało się, że brakuje nam doświadczenia i umiejętności w dzieleniu się naszą wiedzą. Szczególnie trudno było pracować z oporem odbiorców naszych działań. Musieliśmy poszerzyć nasze kompetencje o nowe umiejętności. Choćby właśnie pracę z oporem, czy nauczanie osób dorosłych, praca z grupą. Różna jest otwartość nauczycieli na zmiany i nadal zdarzają się osoby, które nie rozumieją sensu włączania uczniów z niepełnosprawnościami do szkół ogólnodostępnych.

Nasz zespół spotykał się raz w tygodniu. Omawialiśmy podczas spotkań potrzeby szkół, nauczycieli, bieżące problemy pojawiające się w trakcie realizacji działań. Przynajmniej raz w miesiącu zespół spotykał się z koordynatorami ze szkół. Należy nadmienić, że kadra SCWEW, to również koordynatorzy, osoby które łączą placówkę, której udzielamy wsparcia z zespołem SCWEW. Do ich zadań należało między innymi:

- koordynowanie działań na miejscu, w placówce,
- diagnozowanie potrzeb swojej szkoły, nauczycieli, uczniów i rodziców,
- sporządzanie harmonogramów działań, dostosowując je do organizacji pracy szkoły,
- organizowanie spotkań z odbiorcami, którzy potrzebują naszego wsparcia, organizowanie zajęć modelowych, obserwacji celowanych.

Na potrzeby prawidłowego funkcjonowania SCWEW zostały opracowane *Zasady organizacyjne działalności Specjalistycznego Centrum Wspierającego Edukację Włączającą w Bartoszycach*, które stanowią załącznik do uchwały Zarządu Powiatu powołującej SCWEW.

W dokumencie tym określono między innymi:

- szczegółowe zadania każdego z pracowników zespołu SCWEW, koordynatorów,
- zasady funkcjonowania wypożyczalni,
- skład imienny zespołu,
- cele pracy,
- główne i szczegółowe obszary działalności Centrum,
- szczegółową organizację pracy,
- zadania lidera SCWEW i dyrektora SOSW w obszarze odpowiedzialności

i sprawozdawczości.

W celu zgodnego z literą prawa funkcjonowania SCWEW ustalono zasady przekazywania informacji i obiegu dokumentacji SCWEW z organem prowadzącym oraz przygotowano wymaganą dokumentację:

- umowy o pracę w trybie zadaniowym dla pracowników SOSW,
- umowy – zlecenia dla koordynatorów,
- porozumienia o współpracy z placówkami objętymi wsparciem,
- karty zaangażowania członków zespołu SCWEW,
- deklaracje o współpracy z instytucjami wspierającymi działalność SCWEW,
- umowy na wypożyczenie sprzętu z wypożyczalni SCWEW,
- dokumentację RODO,
- raporty z przeprowadzanych diagnoz.

1.3. Promocja i informacja o SCWEW w środowisku lokalnym

Po utworzeniu SCWEW Bartoszyce ekspert ds. informacji i ewaluacji w porozumieniu z pozostałymi członkami Zespołu zaplanował działania dotyczące promocji i informacji o SCWEW w środowisku lokalnym oraz formę ich realizacji.

Działalność informacyjną rozpoczęliśmy od założenia **strony SCWEW Bartoszyce** na platformie Facebook, którą prowadzi ekspert ds. informacji i ewaluacji SCWEW oraz od nawiązania ścisłej współpracy z administratorem strony SOSW Bartoszyce i Inspektorem Wydziału Pozyskiwania Środków Zewnętrznych, Promocji i Strategii w Starostwie Powiatowym w Bartoszykach.

Utworzono **zakładkę SCWEW Bartoszyce na stronie SOSW Bartoszyce oraz podstronę Pilotażowe wdrożenie modelu Specjalistycznych Centrów Wspierających Edukację Włączającą (SCWEW) na stronie Powiat Bartoszyce**. Ustalono zasady współpracy pomiędzy ekspertem ds. informacji i ewaluacji SCWEW, a administratorem strony SOSW Bartoszyce i inspektorem ze Starostwa Powiatowego w Bartoszykach. Ekspert SCWEW przesyła w formie mailowej wszelkie informacje wraz z materiałem zdjęciowym lub filmowym dotyczące działalności SCWEW dla administratora i inspektora, a dane osoby zamieszczają materiały na stronie SOSW Bartoszyce

oraz stronie Powiatu Bartoszyce.

Materiały zawierają informacje na temat:

- pozyskania grantu przez Starostwo Powiatowe w Bartoszycach na realizację działań SCWEW,
- utworzenia Zespołu SCWEW,
- nawiązania współpracy z partnerami, placówkami objętymi wsparciem SCWEW, działań podejmowanych w placówkach objętych wsparciem, wydarzeń związanych z działalnością SCWEW tj. Konferencja otwierająca działalność SCWEW Bartoszyce pt. "Edukacja włączająca - wyłączeniem segregacji", Konferencja podsumowująca działalność SCWEW Bartoszyce pt. "Włącz ucznia! O edukacji włączającej w naszej praktyce",
- utworzenia wypożyczalni SCWEW, jej działalności,
- cyklu szkoleń dla kadry SCWEW,
- kampanii informacyjnej prowadzonej w środowisku lokalnym,
- udziału kadry SCWEW w konferencjach dotyczących tematu edukacji włączającej, superwizjach,
- spotkaniach sieci współpracy, spotkaniach informacyjno- konsultacyjnych.

Kluczowe znaczenie w promocji i informacji o działalności SCWEW Bartoszyce w środowisku lokalnym miała **kampania informacyjna** prowadzona przez Zespół SCWEW w maju i czerwcu 2022 r. Podejmowane działania skierowane były do społeczności lokalnej z powiatu bartoszyckiego. Celem kampanii informacyjnej było szerzenie idei edukacji włączającej, jej promocja w środowisku lokalnym.

Kampania rozpoczęła się od ogłoszenia **konkursu „Edukacja włączająca w mojej szkole”**, o konkursie poinformowaliśmy wszystkie przedszkola i szkoły ogólnodostępne w powiecie bartoszyckim, przesłaliśmy e-mail z szczegółowymi informacjami dotyczącymi organizacji konkursu, regulamin, załącznik z formularzem zgłoszeniowym, dodatkowo informacja o konkursie pojawiła się na stronie SCWEW Bartoszyce, stronie SOSW Bartoszyce, stronie Powiatu Bartoszyckiego. W konkursie udział wzięły placówki z powiatu bartoszyckiego. Dzieci i uczniowie pod kierunkiem nauczycieli wykonali prace indywidualne i grupowe związane z edukacją

włączającą w ich szkołach. Komisja konkursowa, w skład której wchodził Zespół SCWEW zdecydowała, że I miejsce w konkursie „Edukacja włączająca w mojej szkole” zdobywają wszyscy uczestnicy ze względu na to, że nadesłane prace były niezwykle interesujące, ciekawie wykonane, mocno związane z ideą edukacji włączającej w przedszkolach i szkołach ogólnodostępnych. W czerwcu 2022 r. w Specjalnym Ośrodku Szkolno - Wychowawczym im. Kawalerów Maltańskich w Bartoszycach rozstrzygnęliśmy konkurs powiatowy „Edukacja włączająca w mojej szkole”. Podczas rozstrzygnięcia konkursu każdy uczestnik otrzymał dyplom oraz nagrodę za zajęcie I miejsca, nauczyciele, którzy zaangażowali się w przygotowanie dzieci uczniów do konkursu otrzymali podziękowania.

Edukacja włączająca Tematem Tygodnia w Tv Bart-Sat. Było to kolejne działanie zorganizowane w ramach kampanii informacyjnej. Gośćmi „Tematu Tygodnia” w Tv Bart-Sat byli: Dyrektor SOSW Bartoszyce, Lider Zespołu SCWEW Bartoszyce oraz ekspert ds. edukacji włączającej. Program poświęcony był tematowi związanemu z edukacją włączającą.

W ramach kampanii informacyjnej 31 maja 2022 r. odbyła się debata - "Edukacja włączająca w Powiecie Bartoszyckim". Informacja o planowanym wydarzeniu została zamieszczona na stronie SCWEW Bartoszyce, stronie SOSW Bartoszyce, stronie Powiatu Bartoszyckiego. Do informacji załączyliśmy formularze zgłoszeniowe dla osób chętnych do udziału w debacie z powiatu bartoszyckiego. Zaproszenia do udziału w wydarzeniu, zestaw pytań dla samorządów, władz lokalnych, stowarzyszeń przesłano pocztą elektroniczną. W trakcie wydarzenia uczestnicy odpowiadali na pytania dotyczące edukacji włączającej w powiecie bartoszyckim. Dodatkowo przybyli goście wymieniali swoje spostrzeżenia w temacie dotyczącym edukacji włączającej. W debacie udział wzięli: przedstawiciele władz lokalnych, stowarzyszeń, dyrektorzy szkół objętych wsparciem SCWEW, przedstawiciele środowiska lokalnego, rodziców, członkowie Zespołu SCWEW.

Po zorganizowaniu debaty Zespół SCWEW Bartoszyce podjął kolejne działanie w ramach kampanii informacyjnej - "**Edukacja włączająca - chmura wyrazowa**", członkowie Zespołu SCWEW odpowiadali na pytania, które były zadane podczas debaty, zapisywaliśmy odpowiedzi/myśli/skojarzenia w chmurze.

W czerwcu 2022 r. lider SCWEW zaprezentował **działalność SCWEW Bartoszyce** podczas narady dyrektorów placówek specjalnych województwa warmińsko - mazurskiego. Omówił dotychczasowe działania oraz planowane działania w kolejnych etapach. Zaproponował wsparcie dyrektorom w zakresie promowania edukacji włączającej na terenie działania placówek

specjalnych w naszym województwie. Lider zaproponował także poprowadzenie warsztatów związanych z edukacją włączającą w trakcie narady dyrektorów, która planowana była w Bartoszychach.

Promocja i informacja o działalności SCWEW Bartoszyce w Środowisku lokalnym opiera się także na zwyczajnych rozmowach w codziennej pracy z osobami zainteresowanymi tematem edukacji włączającej - **nauczycielami, rodzicami i opiekunami dzieci/uczniów**. Pytają oni członków Zespołu SCWEW o najistotniejsze kwestie związane z edukacją włączającą m.in. założenia, formy wsparcia, działania podejmowane przez Zespół SCWEW, podczas rozmów wymieniane są spostrzeżeniami na temat edukacji włączającej.

Rozdział II

Kompetencje kadry kierowniczej, nauczycieli, specjalistów i innych pracowników przedszkoli/szkół w tworzeniu szkolnego środowiska włączającego.

2.1. Kwalifikacje i predyspozycje zawodowe

W okresie wdrażania edukacji włączającej największym wyzwaniem dla nauczycieli jest spojrzenie na ucznia nie z perspektywy jego zaburzeń i trudności a możliwości i szans rozwojowych.

Stworzenie w szkole/ przedszkolu środowiska sprzyjającego inkluzji wymaga szczególnych kompetencji kadry je budującej. Rozporządzenie w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli określa ich poziom niezbędnego wykształcenia na poszczególnych stanowiskach. Ale czy to wystarczy? Istotne są rzeczywiste kompetencje nauczycieli zaangażowanych w realizację tej idei. Należą do nich nie tylko wiedza z zakresu pedagogiki specjalnej i psychologii ale i kompetencje diagnostyczne, umożliwiające orientowanie się w możliwościach wychowanków, ich potrzebach, zainteresowaniach czy relacjach społecznych.

Współczesny nauczyciel powinien mieć świadomość znaczenia działań diagnostycznych jako podstawy w planowaniu pracy w grupie zróżnicowanej oraz posiadać umiejętność pozyskiwania i gromadzenia informacji o wychowankach dotyczących stanu zdrowia, warunków środowiskowych, mocnych i słabych stron, stosunków społecznych panujących w grupie, wspólnych cech i właściwości psychofizycznych dzieci pełnosprawnych i z niepełnosprawnością. W tym obszarze niezbędna jest dobra współpraca z rodzicami i zaangażowanie ich w procesy zachodzące w placówce.

Istotnym elementem są kompetencje wychowawczo – dydaktyczne. Nauczyciel rozwiązuje problemy związane z organizacją edukacji tak, by była ona skuteczna dla wszystkich dzieci. Wymaga to często od niego innowacyjności i motywacji do wprowadzania zmian, szeroko pojętej otwartości na potrzeby zróżnicowanego środowiska, umiejętnej organizacji warunków, poszukiwania i wdrażania najlepszych rozwiązań dydaktyczno - wychowawczych. Ważną umiejętnością jest oddziaływanie na świadomość rodziców, kształtowanie ich postaw wobec niepełnosprawności i budowanie środowiska integracyjnego.

Najważniejszymi zdają się być kompetencje interpersonalne:

- umiejętność uważnego słuchania,
- uwagi skierowanej na wychowanków,
- cierpliwość,
- otwartość,
- tolerancja,
- poczucie humoru,
- opanowanie,
- spokój,
- empatia,
- wyrozumiałość,
- konsekwencja czy autentyczność

odgrywają ogromną rolę w budowaniu przyjaznego środowiska szkolnego/przedszkolnego.

Istotne miejsce w tym procesie zajmują specjaliści, których głównym zadaniem jest wspieranie nauczycieli w procesie edukacyjno – wychowawczym. Ich kompetencje określa szczegółowo rozporządzenie o kwalifikacjach nauczycieli specjalistów.

Określając kompetencje nauczycieli należy podkreślić iż są one wypadkową wiedzy, umiejętności i emocji a osoby wdrażające ideę inkluzji i jej uczestnicy posiadają umiejętność wczuwania się w sytuację drugiego człowieka, dostrzegania jego potrzeb oraz przeżywania emocji.

W miarę podejmowania działań służących wyrównywaniu szans edukacyjnych wszystkich dzieci zmienia się świadomość nauczycieli. Zaczynają dostrzegać konieczność systematycznego doskonalenia się. I to nie tylko na studiach podyplomowych w zakresie pedagogiki specjalnej ale też przez udział w różnych formach umożliwiających poznanie środowiska inkluzji, wymiany doświadczeń czy też wsparcia w pokonywaniu trudności, z jakimi spotykają się w codziennej pracy.

Zespoły nauczycielskie funkcjonujące w naszym powiecie można podzielić na trzy grupy:

1. bardzo dobrze przygotowanych przedmiotowo, niechętnych do zmiany, którzy nie potrafią odnaleźć się w środowisku włączającym ale nie chcą się rozwijać w tym kierunku;
2. poszukujących, świadomych swoich kompetencji i otwartych na zmiany, rozwijających swoje umiejętności, współpracujących w zespole nauczycielskim;
3. świadomych specjalistów, posiadających już oczekiwane kompetencje i wiedzę jak pracować w zróżnicowanej klasie, otwartych na współpracę, którzy wciąż się uczą i pełnią funkcję wspierającą dla innych nauczycieli.

Obecnie w naszych placówkach przeważają nauczyciele 1 i 2 grupy dlatego idea edukacji włączającej nadal pozostaje częściowo w sferze marzeń. Jednak podejmowane są liczne działania, które mają na celu wyrównywanie szans edukacyjnych i wychowawczych oraz równy start wszystkim dzieciom.

Osobą odpowiedzialną za organizację wszystkich procesów zachodzących w szkole/ przedszkolu jest jej dyrektor. Powinien on:

- przejawiać wysokie poczucie odpowiedzialności za placówkę i kształtowanie sprzyjających warunków kształcenia,
- wychodzić naprzeciw potrzebom każdego dziecka,
- mądrze wspierać pracę i rozwój zawodowy nauczycieli
- wykorzystywać dostępne środki na rzecz systematycznego rozwoju szkoły/ przedszkola i poprawiać jej dostępność.

Z racji pełnionej funkcji dyrektor powinien być przykładem dla swoich nauczycieli i społeczności szkolnej a więc posiadać szeroko rozumianą wrażliwość empatyczną.

Potrzeba jeszcze wiele czasu, zmian w mentalności społecznej, dostrzeganiu w dziecku jego potencjału a nie tylko niepełnosprawności oraz systemowego wsparcia systemu edukacji abyśmy mogli mówić o sukcesie i powszechnej tolerancji społecznej.

2.2. Edukacja włączająca wymaga od wszystkich nauczycieli pracy zespołowej.

"Jakość twojego życia zależy od jakości twojej komunikacji."

Hilary Hinton

Od momentu pojawienia się dziecka w szkole nauczyciele poznają je, analizują dokumentację, obserwują, konsultują się z rodzicami i wielokrotnie omawiają funkcjonowanie ucznia: jego mocne strony i trudności. Ustalają formy dostosowania i zakres współpracy z rodzicami i instytucjami. W zespole uzgadniają skuteczne metody i formy pracy.

Każdy nauczyciel powinien posiadać wysokie kompetencje w zakresie współpracy w zespole. Działania szkoły będą efektywne, gdy w ich wykonanie zaangażują się wszystkie kompetentne osoby. Każde działanie szkoły powinno być oparte na współdziałaniu i partnerskiej współpracy. Znaczący wpływ na jakość edukacji włączającej ma umiejętność pracy zespołowej każdego nauczyciela.

Podejmowanym działaniom powinna towarzyszyć atmosfera pracy, oparta na wzajemnym szacunku i życzliwości.

W edukacji włączającej ważna jest skuteczna komunikacja, oparta na wzajemnym szacunku:

- umiejętność rozwiązywania konfliktów,
- zdrowa komunikacja interpersonalna,
- specyfika relacji nauczyciel- uczeń i nauczyciel - rodzic.
- Prawidłowo komunikując się ze sobą:
- osiągamy wzajemne zrozumienie,
- uczymy się wyrażać siebie,
- wywierać wzajemny pozytywny wpływ,
- rozwiązywać problemy.

Udzielając informacji o sobie dowiadujemy się o tym jak widzą je inni. Sprawne komunikowanie jest ważne w zaspakajaniu potrzeb i wpływa na dobrą atmosferę w szkole.

Kształtowanie umiejętności, które z jednej strony czynią uczniów bezpiecznymi a z drugiej strony dają im poczucie bezpieczeństwa, powinno stanowić cel oddziaływań profilaktycznych i wychowawczych. Działania te powinny być realizowane przez rodziców

i nauczycieli. Poczuciu bezpieczeństwa ucznia sprzyja integracja zespołu klasowego. Prawo do poczucia bezpieczeństwa w szkole mają także nauczyciele i rodzice ucznia. Priorytetem szkoły jest bezwzględne dobro ucznia.

W dbałości, o dobrą atmosferę pracy wspierającej edukację włączającą nie może zabraknąć rozwijania empatii i zrozumienia. Jeśli potrafimy odczytać, jakie emocje przeżywa uczeń - lepiej rozumiemy jego zachowanie, możemy ofiarować mu emocjonalne wsparcie i skuteczną pomoc. Jeśli rozumiemy reakcje uczniów, potrafimy wyobrazić sobie co oni odczuwają - stajemy się bardziej tolerancyjni, cierpliwi, wyrozumiali.

Atmosfera zaufania i życzliwości w pracy wspomaga rozwój zawodowy. W takim środowisku nauczyciele chętnie uczą się ze sobą i od siebie. Uczestniczą w różnorodnych formach doskonalenia w szkole i poza nią. Chętnie uczestniczą w zajęciach modelowych prowadzonych przez specjalistów. Nie boją się krytyki i zapraszają innych do udziału w obserwacjach wspierających, by korzystać z ich uwag i wskazówek. W takiej placówce nauczyciele wspólnie ustalają potrzeby w zakresie doskonalenia. Częściej korzystają z konsultacji i porad specjalistów.

Dobra atmosfera w pracy znacząco wpływa na rozwój kompetencji i wzbogacanie wiedzy, co w efekcie podnosi efektywność pracy szkoły i edukacji włączającej.

Problemy w placówce rozwiązuje się zespołowo, włączając w ten proces również rodziców ucznia. Staje się on partnerem i częścią zespołu.

Udział szkoły w projekcie pozwolił na zwiększenie świadomości kadry pedagogicznej i niepedagogicznej w zakresie:

- pracy z dziećmi o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych,
- potrzebie dostosowania infrastruktury,
- możliwości zapewnienia uczniom pomocy i sprzętu specjalistycznego,
- zapewnieniu uczniom opieki specjalistów szkolnych
- potrzebie współpracy szkoły z innymi instytucjami.

Rozdział III

Wspieranie pracowników przedszkoli i szkół w bezpośredniej pracy z uczniami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.

3.1. Rozpoznawanie potrzeb i możliwości uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi

Jednym z celów działalności zespołu SCWEW jest dostępność usług edukacyjnych dla **dzieci/uczniów/słuchaczy ze zróżnicowanymi potrzebami edukacyjnymi, w tym ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.** To proces, który polega na identyfikowaniu indywidualnych potrzeb edukacyjnych każdego ucznia. Ważne jest dostosowywanie sposobu nauczania oraz oferowanych mu narzędzi i materiałów do tych potrzeb. W kontekście edukacji, uczniowie różnią się między sobą wiekiem, doświadczeniem, wiedzą i zdolnościami.

Jako Zespół SCWEW dokonaliśmy diagnozy w sześciu placówkach objętych projektem:

1. Zespół Szkół Ponadpodstawowych nr.2 im. Elizy Orzeszkowej w Bartoszycach - Branżowa Szkoła I stopnia
2. Szkoła Podstawowa Nr 1 im. Romualda Traugutta w Bartoszycach
3. Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Żeromskiego w Bartoszycach
4. Zespół Szkolno - Przedszkolny w Bezledach
5. Szkoła Podstawowa im. Jana Brzechwy w Wojciechach
6. Przedszkole Gminne Nr 1 w Bartoszycach.

Realizację projektu rozpoczęliśmy od przeprowadzenia diagnozy wstępnej. Narzędziem do przeprowadzenia diagnozy był arkusz skierowany do nauczycieli w porozumieniu z dyrektorem danej placówki. Następnie, w oparciu o wyniki diagnozy wstępnej przeprowadziliśmy diagnozę pogłębioną. **Jako narzędzie wykorzystaliśmy:**

- arkusz diagnozy pogłębionej,
- notatkę ze spotkania z koordynatorami Edukacji Włączającej,
- arkusz do określania stanu obecnego placówki i najbliższej potrzeby zmian,
- 4 obszary badania edukacji włączającej: **rozpoznawanie, poznanie, zaakceptowanie,**

pozyskanie,

- arkusz autorefleksji nauczycieli

Diagnoza odbyła się w formie:

- działań koordynatora ds. edukacji włączającej i współpracy ze SCWEW,
- spotkań z koordynatorem ds. edukacji włączającej i współpracy ze SCWEW,
- spotkań z Radą Pedagogiczną,
- indywidualnej autorefleksji nauczycieli na temat edukacji włączającej.

Na podstawie arkusza diagnozy pogłębionej uzyskaliśmy dane o stanie edukacji włączającej w placówkach objętych wsparciem. W ten sposób zebraliśmy informacje na temat funkcjonowania placówek, wsparcia specjalistycznego, uczniów z potrzebami edukacyjnymi. Podczas prowadzenia diagnozy pogłębionej, sformułowaliśmy wnioski i rekomendacje. W dalszej kolejności przygotowaliśmy harmonogram, w którym zaplanowaliśmy poszczególne działania w każdej placówce, ze zwróceniem uwagi na potrzeby i możliwości uczniów.

Ponieważ, jednym z głównych obszarów działalności SCWEW było rozpoznanie potrzeb przedszkola i szkół ogólnodostępnych, dlatego skupiliśmy się na zróżnicowanych potrzebach dzieci/uczniów wynikających między innymi z:

- dysfunkcji wzroku,
- dysfunkcji słuchu,
- zaburzeń ze spektrum autyzmu (ASD),
- potrzeby wykorzystania komunikacji wspomagającej i alternatywnej (AAC),
- trudności w zachowaniu i funkcjonowaniu społecznym,
- zaburzeń psychicznych,
- niepełnosprawności ruchowej,
- niepełnosprawności intelektualnej.

Zgodnie z założeniami projektu i wynikami diagnozy, wsparciem objęliśmy placówki w formie następujących działań:

- konsultacje indywidualne dla dyrektorów szkół ogólnodostępnych i koordynatorów ds. edukacji włączającej i współpracy ze SCWEW,

- rady szkoleniowe dla pracowników pedagogicznych i niepedagogicznych,
- konsultacje eksperckie, mające charakter bezpośredniego wsparcia w trudnościach zgłaszanych przez pracowników szkoły,
- działania szkoleniowo doradcze związane z działaniami interwencyjnymi,
- prowadzenie modelowych zajęć na terenie szkoły, w tym lekcji otwartych,
- przystąpienie nauczycieli do sieci współpracy dla szkół,
- prowadzenie zajęć/lekcji otwartych,
- obserwacja zajęć/lekcji, superwizja edukacyjna,
- konferencja dla nauczycieli, rodziców,
- konsultacje dla rodziców i uczniów,
- konsultacje mające na celu podniesienie kompetencji w zakresie użytkowania sprzętu.

Rozpoznawanie potrzeb i możliwości uczniów ze zróżnicowanymi potrzebami

edukacyjnymi jest kluczowym elementem w zapewnianiu każdemu uczniowi jak najlepszej jakości edukacji i wsparcia.

Ważne jest, aby nauczyciele byli w stanie rozpoznać te różnice i zidentyfikować specyficzne potrzeby każdego ucznia, aby móc zapewnić im możliwe wsparcie w procesie edukacyjnym.

Właściwe rozpoznanie tych potrzeb umożliwia dostosowanie sposobów nauczania, metodyki i narzędzi do indywidualnych potrzeb każdego ucznia.

W praktyce nauczyciele mogą stosować różne metody i techniki takie jak oceny diagnozujące, monitorowanie postępów ucznia, obserwacje, testy, rozmowy z uczniem i ich rodzinami, oraz prowadzić konsultacje ze specjalistami i ekspertami, aby dokładnie zidentyfikować potrzeby uczniów.

Dopasowanie sposobu nauczania i oferowanych narzędzi do indywidualnych potrzeb uczniów zapewni skuteczność procesu edukacyjnego, przyczyni się w osiągnięciu sukcesu w nauce oraz zwiększy poczucie własnej wartości i pewności siebie.

Z naszego doświadczenia wynika, że wcześniej rozpoznane potrzeby edukacyjne uczniów oraz wdrożone przez nauczycieli i specjalistów dostosowania są ważnym drogowskazem, który wyznaczać będzie dalszą drogę w pokonywaniu niepowodzeń edukacyjnych. Należy pamiętać,

że każdy uczeń ma swoje unikalne możliwości, predyspozycje i styl uczenia się, które należy uwzględniać w procesie nauczania.

3.2. Dostosowanie materiałów i pomocy dydaktycznych niezbędnych w bieżącej pracy z dzieckiem/ucznikiem w klasie o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.

Model edukacji włączającej ma na celu umożliwienie realizacji kształcenia dla wszystkich, bez względu na różnice i bariery wynikające z możliwości rozwojowych, intelektualnych i psychofizycznych. Zadaniem placówek ogólnodostępnych jest zapewnienie każdej jednostce nauki i pełnoprawnego udziału w życiu społecznym.

Dostosowanie materiału edukacyjnego w pracy z uczniem o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych.

Aby uzyskać pozytywne efekty włączania jednym z ważniejszych elementów kształcenia jest dostosowanie materiałów i pomocy dydaktycznych w pracy z dzieckiem/ uczniem posiadającym zróżnicowane potrzeby edukacyjne.

W trakcie realizacji projektu zwróciliśmy szczególną uwagę na zakres i umiejętności nauczycieli w indywidualnym podejściu do ucznia wymagającego szczególnego wsparcia. Aby poszerzyć swoje kompetencje związane z dostosowaniem materiału edukacyjnego i pomocy dydaktycznych nauczyciele:

- korzystali z dostępnego sprzętu wypożyczalni;
- poszerzali swoje umiejętności i kompetencje poprzez udział w licznych instruktażach i konsultacjach ze specjalistami SCWEW;
- brali udział w obserwacjach/ superwizjach koleżeńskich

Potrzeby nauczycieli w zakresie dostosowania materiału i wykorzystania pomocy dydaktycznych w pracy z uczniem o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych

W trakcie spotkań, konsultacji i obserwacji otrzymaliśmy wiele cennych informacji, których udzielili nam nauczyciele. Największymi trudnościami w dostosowaniu materiałów i pomocy dydaktycznych w klasie zróżnicowanej ich zdaniem jest:

- zbyt duża liczba uczniów (w szczególności tych, wymagających pomocy i większej uwagi,

co nie daje możliwości na poświęcenie wystarczającej ilości czasu dla każdego ucznia);

- brak osoby do pomocy lub nauczyciela współorganizującego kształcenie w klasie z uczniami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych;
- niedostateczna ilość pomocy specjalistycznych;
- ograniczenia finansowe placówek;
- brak organizacji szkoleń i warsztatów w placówkach dotyczących pracy z dzieckiem o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych;
- ponoszenie kosztów własnych związanych z udziałami w szkoleniach (podróż, noclegi);
- niska znajomość pomocy specjalistycznych dostępnych na rynku.

Jako zespół zwróciliśmy uwagę, iż trudności z dostosowaniem materiałów i pomocy wiąże się z niską świadomością ograniczeń uczniów. Wynika to z pewnej niewiedzy o funkcjonowaniu dziecka z daną dysfunkcją (na przykład z autyzmem). Wśród nauczycieli nadal często pojawia się przekonanie, iż uczniowie „robią na złość”, „są leniwe”, czy „niegrzeczne”.

Pomimo wymienionych trudności, na jakie wskazywali nauczyciele, starali się oni w swojej codziennej pracy realizować dostosowania wynikające z opinii, orzeczeń, czy własnych obserwacji. Chętnie wykorzystywali specjalistyczny sprzęt dostępny w wypożyczalni, tworzyli własne pomoce, czy karty pracy.

Wykorzystanie pomocy dydaktycznych w pracy z uczniem o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych

W większości szkół objętych projektem pomoce dydaktyczne i materiały specjalistyczne z wypożyczalni SCWEW wykorzystywane były na zajęciach indywidualnych z uczniami. Odbываły się one w mniejszych grupach, na przykład na rewalidacji, zajęciach korekcyjno-kompensacyjnych, logopedycznych. W codziennej pracy w większym stopniu wykorzystywano pomoce dydaktyczne dedykowane dla konkretnych uczniów.

Za jeden z dobrych przykładów można przedstawić ucznia jednej ze szkół ponadpodstawowych. Zgodnie z diagnozą wstępną, w ramach funkcjonowania wypożyczalni, zakupiono wzmacniacz dźwięku. Uczeń posiada implant. Będąc w licznej klasie nie zawsze miał możliwość wyraźnego odbioru informacji przekazywanych przez nauczycieli. Dzięki odpowiedniemu dostosowaniu warunków oraz pomocy dydaktycznych, takich jak wzmacniacz dźwięku, polepszyła się jakość funkcjonowania ucznia w szkole. Każdorazowo na zajęciach

nauczyciele korzystają z mikrofonu przypiętego do ubrania. Jest on kompatybilny z implantem. Dzięki dostosowaniu odpowiednich pomocy i warunków znacznie podniosła się jakość możliwości edukacyjnych danego ucznia.

Praktyczne wskazówki do pracy

Podsumowując, w naszym przekonaniu należałoby podnosić umiejętności zawodowe nauczycieli w pracy z uczniami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych oraz zorganizować szereg działań mających na celu ich wsparcie.

Wskazówki do pracy dla nauczycieli:

- w razie potrzeby podzielić materiał na mniejsze części;
- uwzględnić tempo pracy i możliwości ucznia;
- dostosowywać przekazywane treści do możliwości ucznia (np. krótsze polecenia);
- upewniać się, czy uczeń zrozumiał kierowane do niego polecenie;
- bazować na mocnych stronach dziecka, aby miało możliwość osiągnąć sukces;
- w codziennej pracy bazować na konkretach, wspomagać się pomocami wizualnymi, filmami edukacyjnymi;
- stosowanie kart pracy zgodnie z możliwościami ucznia (uczeń zdolny, niepełnosprawny intelektualnie, itp.);
- dostosować formy komunikacji do umiejętności i możliwości dziecka (w razie potrzeby wykorzystywać w pracy symbole, darmowe protezy mowy, obrazki do komunikowania);
- dostosować formy oceniania i sprawdzania wiedzy do możliwości ucznia (np. ucznia z mutyzmem wybiórczym nie odpytywać przy całej klasie lub pozwolić na odpowiedzi pisemne);
- ściśle współpracować z rodzicami (uzyskać informacje o zainteresowaniach, trudnościach);
- wykorzystywać darmowe pomoce zamieszczane na stronach internetowych lub portalach społecznościowych;
- angażować uczniów do pomocy i wsparcia rówieśnika z trudnościami (praca w grupach, parach);
- dostosować warunki w klasie do potrzeb ucznia (np. miejsce, zmniejszenie ilości bodźców);
- współpracować z nauczycielami i terapeutami uczącymi dziecko.

3.3. Ewaluacja działań nauczycieli - czy obserwacje wspierające i superwizje edukacyjne mają sens?

Przystępując do realizacji projektu pilotażowego zobowiązaliśmy się do realizacji wielu określonych zadań. Jednym z nich było przeprowadzenie superwizji koleżeńskich/ obserwacji wspierających. Pojęcie „superwizje”, które miałyśmy przeprowadzić wśród nieznanym nam nauczycieli budziło nasz niepokój – brzmiało enigmatycznie, wiązało się z ocenianiem, nadzorem, a nam zależało na budowaniu współpracy i zaufania. Dlatego też umawiając się na spotkania mówiliśmy o „obserwacjach koleżeńskich”. Mimo to ze strony nauczycieli początkowo było mało chętnych do skorzystania z tej formy pomocy. Nauczyciele w podległych nam placówkach byli zachęcani przez koordynatorów d.s. edukacji włączających. Zdarzało się, że prowadzone przez nich zajęcia przypominały perfekcyjnie przygotowane zajęcia pokazowe, po czym rozstawaliśmy się – oni z ulgą, że już po wszystkim, my z ulgą, że zadanie zostało zrealizowane.

Nauczyciele bali się uzyskania informacji zwrotnej, którą odbierali „do siebie”, unikając więc w większości wszelkiej władzy oceniającej. Jest to środowisko, którego praca często podlega ocenie (rodzice, uczniowie, współpracownicy, dyrektor, kuratorium itp.) W ich świadomości często przeważają stereotypy, że zostaną narażeni na wytykanie błędów w ich pracy. Naszym zadaniem było „odczarowanie” takiego pojmowania celu obserwacji ich zajęć przez zespół SCWEW. Bardzo pomogły nam w tym szkolenia prowadzone przez ORE i spotkania online z superwizorką Agnieszką Szwejkowską.

Przyjęliśmy, że superwizja to proces, a nie jednorazowe wydarzenie. Współpracując z podległymi projektowi placówkami przy okazji innych działań dbaliśmy o budowanie atmosfery otwartości i zaufania. Z czasem sami nauczyciele zaczęli zgłaszać problemy w swojej pracy z dziećmi/uczniami i prosili o pomoc.

Przyjęliśmy **zasady przeprowadzania obserwacji wspierających:**

- podpisanie kontraktu z nauczycielem prowadzącym /m.in. zasada poufności, zgody na rekomendacje/
- umawianie się na wspólnie przemyślany cel obserwacji
- pokazanie nauczycielowi jego zasobów, mocnych stron – kluczowe pytanie: „Co zrobiłaś/łeś dobrze?”
- nakierowanie nauczyciela na samodzielne wyszukanie rozwiązania problemu

Sprawdziła się również metoda 5 pytań:

- Czego będziesz robić więcej (żeby np. dzieci/uczniowie współpracowali na zajęciach/lekcjach?)
- Czego będziesz robić mniej?
- Co zaczniesz robić?
- Co przestaniesz robić?
- Co będziesz kontynuować?

Podczas obserwacji wspierających zauważyliśmy, że niejednokrotnie nauczyciel jest zdeterminowany, nie emanuje pozytywnym nastawieniem, co odbija się na wszystkich innych, będących w jego otoczeniu. Również na uczniach. I wówczas, choćby był przygotowany do zajęć perfekcyjnie i prowadził zajęcia zgodnie z przygotowanym scenariuszem /a to tylko scenariusz/ to efekty są niezadowalające. Wówczas szuka różnych „wy tłumaczeń”, ale nie zauważa, że to jego nastawienie stanowi problem. Dlatego tak ważnym wydaje się wówczas dbanie o swój dobrostan i zadanie sobie pytań :

- „Czy wiem, czego chcę? Jak mam to osiągnąć?
- Czy potrafię nazwać swoje potrzeby? Jeśli tak, to wypisz je/narysuj/opisz. Skup się na początku na pierwszych trzech pragnieniach.
- Co daje mi radość w pracy z uczniami?
- Jakie są potrzeby moich uczniów?
- W jaki sposób współpracuję z innymi nauczycielami i rodzicami uczniów?
- Co mogę zrobić, aby być szczęśliwą nauczycielką/szczęśliwym nauczycielem?
- Co daje mi energię? Jak radzę sobie ze stresem i co mnie ładuje?”¹

Naszym największym sukcesem jest każde „dziękuję” po obserwacjach wspierających i gotowość na kolejne spotkania.

Obserwacje koleżeńskie mają sens tylko wówczas, kiedy nauczyciel prowadzący zajęcia jest otwarty i gotowy do współpracy, kiedy chce otrzymać feedback i z niego korzystać.

Część nauczycieli doceniła, że dzięki takim spotkaniom następuje/ za A. Szwejkowską/:

- **weryfikowanie utartych przekonań i stereotypów**
- **próbowanie nowych podejść do nauczania**

¹ Konarzewska A.08.08.2020r, Odrobienie nauczyciela słów kilka, [edunews.pl,https://www.edunews.pl/system-edukacji/nauczyciele/5130-o-dobrostanie-nauczyciela-slow-kilka](https://www.edunews.pl/system-edukacji/nauczyciele/5130-o-dobrostanie-nauczyciela-slow-kilka)

- **spojrzenie na proces uczenia się i nauczania z innej perspektywy**
- **dostrzeżenie swoich mocnych stron w pracy z dziećmi/uczniami**
- **rozwijanie obszarów zainteresowania**
- **dostrzeżenie obszarów do pracy i rozwijania**
- **wyznaczanie dalszej ścieżki rozwoju zawodowego**
- **wyznaczenie osobistej misji i wizji nauczania**

Rozdział IV

Wartość współpracy z rodzicami ucznia z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego - droga ucznia do sukcesu

Jednym z aspektów działania Zespołu SCWEW było uświadamianie pracownikom szkół istoty współpracy z rodzicem dziecka z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego. Diagnozy wskazywały, że ogólnie rozumiane zasady kooperacji na linii rodzic - nauczyciel są znane, jednak zauważono deficyty w wiedzy dotyczącej procesu godzenia się rodziców z niepełnosprawnością dziecka. Świadomość przeżywania w rodzinie kolejnych faz owego procesu ma znaczący wpływ na budowanie relacji i współpracy z opiekunami w zakresie wspierania ucznia.

Należy pamiętać, że rodzice nie są przygotowani na przyjście na świat dziecka z niepełnosprawnością, oczekują na wymarzonego, doskonałego potomka. Kiedy rzeczywistość okazuje się inna, rodzina przeżywa swoisty kryzys. W swojej publikacji Małgorzata Karwowska i Monika Albrecht wymieniają następujące fazy akceptacji niepełnosprawności dziecka:

1. **Faza nieświadomość problemu**, która dotyczy okresu otrzymania diagnozy i doświadczeniu szoku, bezradności i lęku.
2. **Faza świadomość problemu**. Rodzice w dalszym ciągu nie godzą się z diagnozą, ale już zaczynają uświadamiać sobie powoli skalę. To czas pojawienia się rozpacz, złości, żalu, smutku i rozczarowania. Może pojawić się mechanizm wyparcia i przekonanie, że to tylko chwilowe trudności dziecka.
3. **Faza agresja**. Jest to faza burząca równowagę w rodzinie. pojawiają się pytania, bunt i złość oraz wzajemne oskarżenia. Rodzice szukają winy nie tylko w sobie, ale i na zewnątrz, np. w służbie zdrowia. W tej fazie rodzina może ulec rozpadowi, to czas rozwodów. W tej fazie rodzi się rozczarowanie i postawa roszczeniowa, jak i izolacja od innych.
4. **Faza nieracjonalnych przedsięwzięć w kierunku rehabilitacji dziecka niepełnosprawnego**. Rodzice nadal nie zgadzają się do końca z diagnozą i za wszelką cenę próbują to udowodnić sięgając po coraz to nowsze terapie dla dziecka, cudowne leki i metody leczenia. Życie rodziny podporządkowane jest rehabilitacji dziecka, jednak w końcu zauważają bezcelowość własnych działań.
5. **Faza depresji**. To trudny czas smutku i godzenia się z sytuacją. Przewartościowują swoje

oczekiwania wobec dziecka i urealniają je. Pod koniec tej fazy kiedy przechodzi ona właściwie, negatywne emocje powoli ustępują a stopniowo zaczyna się krystalizować realny obraz dziecka. Jednak nie wszystkie rodziny wychodzą z tej fazy i wówczas następuje jej rozpad.

6. **Faza racjonalnych decyzji.** To pierwszy moment akceptacji dziecka. Rodzice już nie oczekują cudu i patrzą realnie na dziecko, ale nadal pragną choćby małego postępu w jego rozwoju.
7. **Faza pełnej aktywności rodziców na rzecz rehabilitacji dziecka.** To okres racjonalnej rehabilitacji dziecka.
8. **Faza solidarności,** charakterystyczna dla rodziców angażujących się w pracę w różnych fundacjach i stowarzyszeniach. Są świadomi i rozumieją, że wychowywanie dziecka z niepełnosprawnością może również dawać poczucie satysfakcji.²

Istotnym jest, aby nauczyciele mieli świadomość, że w zależności którą z ww. faz przeżywa rodzic współpraca z nim będzie przebiegała zupełnie inaczej a działania szkoły będą musiały być dostosowane. Pamiętać należy również, że rodziny z dziećmi z niepełnosprawnością, często borykają się z wieloma równoległymi kłopotami, takimi jak:

- rozpad związków,
- trudności finansowe wskutek drogich terapii,
- ograniczenia w podjęciu pracy, w realizacji własnych marzeń i planów, zaniedbanie własnych potrzeb,
- wyrzuty sumienia ze względu na brak czasu dla zdrowego dziecka,
- lęk przed oceną i odrzuceniem,
- lęk o przyszłość dziecka,
- izolacja społeczna.

Zespół uczulał kadrę pedagogiczną, że na jakość współpracy będzie wpływał również sposób komunikacji. W wielu poruszanych podczas konsultacji sytuacjach, gdzie współpraca na linii szkoła - rodzic nie przebiegała właściwie, zawodziła komunikacja i chęć wzajemnego zrozumienia. Dlatego też, nauczyciele występujący w roli specjalisty powinni być wyposażeni w umiejętność stosowania w komunikacji zasad porozumienia bez przemocy. Bardzo ważne jest

²Karwowska, Monika Albrecht (2008), Niepełnosprawność dziecka przyczyną rozpadu czy spójności rodziny? , Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji nr 3, 13-26

zrozumienie sytuacji rodziny i empatia. Nauczyciele działając często “w dobrej wierze” w rozmowie przyjmowali ton oceniający, narzucający, mentorski, który przez rodziców często był odbierany jako atak i akt niezrozumienia.

Stąd też Zespół wyprowadził **dwa główne wnioski dotyczące współpracy z rodzicami:**

- w szkołach należy szkolić kadrę z ponoszenia umiejętności komunikacji interpersonalnej,
- pogłębiać wiedzę na temat funkcjonowania rodzin wychowujących dzieci ze zróżnicowanymi potrzebami.

Analiza przypadku - efekty współpracy szkoły z rodzicami w poprawie funkcjonowania uczennicy z Zespołem Aspergera.

W pracy z dzieckiem ze zróżnicowanymi potrzebami bezwzględne jest ustalenie wspólnego frontu działań w zakresie całościowego wsparcia dla dziecka. Niech przykładem będzie studium przypadku uczennicy klasy IV z Zespołem Aspergera. Dziewczynka z zachowaniami opozycyjno-buntowniczymi z zaburzeniami w obszarze sensoryki. Zakłócała przebieg lekcji, komentowała wypowiedzi i zachowania nauczyciela, odmawiała pracy, gniotła i rwała karty pracy, uciekała z klasy, wchodziła na ławki i pod ławki, wypisywała wulgaryzmy na tablicy i kartkach, miała kłopot z odraczaniem. Nie panowała nad emocjami, ulegała wpływom innych kolegów. Działania szkoły ograniczały się do wpisywania uwag, rozmów z uczennicą i wzywania matki do szkoły, gdy dochodziło do wybuchów złości i uciezek z klasy. Nauczycielka sugerowała, aby zabierać dziecko ze szkoły ze względu na znaczny stan pobudzenia. W trakcie konsultacji pracowników Zespołu z rodzicem i dzieckiem, matka sugerowała, że w domu dziecko nie używa wulgaryzmów, ma jasno ustalone zasady, które również próbuje łamać, jednak rodzice nie są ulegli i zazwyczaj potrafią wyegzekwować od dziecka, aby stosowało się do norm. Rodzic sugerował w szkole, że dziewczynka potrzebuje jasnych z góry ustalonych zasad i reguł na wszystkich lekcjach. Natomiast naciski ze szkoły, aby zabierać dziewczynkę po niewłaściwych zachowaniach, powodują tworzenie się poczucia uzyskania nagrody “kiedy zachowam się źle na lekcji, pójdę do domu”. Matka widziała konieczność wprowadzenia systemu motywacyjnego dla dziewczynki w szkole. Pytana o relacje i atmosferę, twierdziła, że czuje się niesprawiedliwie oceniania i nierozumiana przez pracowników szkoły.

Sama uczennica mówiła, że chciałaby się lepiej zachowywać, jednak nie może zapanować nad złością, denerwują ją niektórzy uczniowie robiący jej na złość i nadmiar bodźców powodujących, że nie może się skupić.

Podczas konsultacji eksperckich Zespół pomógł wypracować model współpracy z rodzicem dziecka oraz wskazał metody pracy z dzieckiem z ZA. Wprowadzono następujące rozwiązania do czasu zatrudnienia nauczyciela współorganizującego kształcenie:

1. Jeśli dziecko nie będzie mogło poradzić sobie z emocjami i będzie czuło, że zaraz wybuchnie może wyjść z klasy informując wcześniej nauczyciela i stanąć na korytarzu przy otwartych drzwiach. W razie oddalenia się wsparciem ma być pracownik niepedagogiczny, z którym dziewczynka ma dobrą relację.
2. Dziecko zostało poinformowane, że w domu będzie z rodzicami wykonywać zadania których nie zrobiło w szkole w skutek odmówienia pracy lub wyjścia na korytarz.
3. Wprowadzono kartę zachowania. Podczas zespołu ustalono trzy kierunki pracy z dzieckiem uznane przez nauczycieli i rodziców jako najważniejsze. Dziewczynka otrzymywała wpisy od nauczycieli za każdą lekcję. W związku z trudnością z odraczaniem, nagrodę dziecko otrzymywało po przyjściu do domu ze szkoły. Co ważne, zupełnie w postępowaniu wyeliminowano kary, które wzmagały poziom frustracji i agresji, zastępując je naturalną konsekwencją: - nie zrobiłaś zadania podczas lekcji, więc wykonujesz je w domu, kiedy wykonasz zadanie, będziesz mogła robić inne rzeczy. Porwanie i wyrzucenie karty zachowania za dany dzień oznaczało brak nagrody. Nauczyciele poprzez dziennik Librus i zeszyt korespondencji przekazywali informację o postępach dziecka i zadaniach do wykonania.
4. Rodzice systematycznie utrzymywali kontakt ze szkołą.
5. Nauczyciele poszczególnych przedmiotów dostosowali metody sprawdzania wiedzy, dając możliwość zaliczenia sprawdzianu indywidualnie ze względu na różne dystraktory.
6. Ustalono, że dziecko w szkole będzie miało ustalone jasne zasady, kiedy będzie miała nastąpić zmiana dziecka i rodzice będą wcześniej informowani.

Dzięki zastosowanym rozwiązaniom oraz dodatkowo przeszkoleniu kadry z pracy z dzieckiem z ZA z zaburzeniami opozycyjno-buntowniczymi, zmianie stosunku i poprawie relacji z rodzicem nastąpiła znaczna poprawa zachowania u dziewczynki. Obniżył się poziom agresji,

rzadziej odmawiała pracy na lekcji, przestała używać wulgarnych słów. W przeciągu semestru zespół nauczycieli wypracowywał zmianę kolejnych trudnych zachowań w oparciu o kartę zachowania. Nauczyciele zaczęli doceniać pracę rodzica i podczas spotkań wyrażać słowa uznania, co było budujące i tworzyło dobre relacje.

W opisanym przypadku rodzic funkcjonował na etapie całkowitej akceptacji dysfunkcji u swojego dziecka, był gotowy do budowania współpracy. Natomiast przeszkodą okazał się wysoki poziom trudnych emocji, poczucie nieradzenia sobie z niepożądanymi zachowaniami uczennicy, brak wiedzy o funkcjonowaniu dziecka z ZA wśród kadry. Usunięcie powyższych barier pozwoliło na zdecydowaną poprawę funkcjonowanie dziecka w szkole.

Z obserwacji Zespołu wynika, że w wielu przypadkach trudność we współpracy z rodzicem polega na braku empatii i zrozumienia oraz znajomości etapów godzenia się rodzica z niepełnosprawnością dziecka. Komunikacja wówczas zmierza w kierunku przerzucanie się winą i oceniania zamiast budowania porozumienia dla dobra dziecka.

Rozdział V

Współpraca Kadry SCWEW w Bartoszychach z lokalnymi instytucjami wspierającymi nauczycieli, uczniów i rodziców.

5.1 Budowanie systemu komunikacji międzysektorowej - o przystąpieniu do lokalnej sieci wsparcia.

Jednym z partnerów naszego SCWEW została Poradnia Psychologiczno – Pedagogiczna w Bartoszychach. Poradnia przystąpiła projektu innowacyjno - wdrożeniowego w zakresie wsparcia międzysektorowego dzieci, uczniów i rodzin na poziomie powiatowym. Projekt polegał na badaniu i opracowaniu modelowych rozwiązań na rzecz świadczonego lokalnie międzysektorowego wsparcia. Wsparciem objęci zostali: dzieci, uczniowie i ich rodziny na podstawie metodyki oceny funkcjonalnej. Wykorzystano do tego celu Międzynarodową Klasyfikację Funkcjonowania Niepełnosprawności i Zdrowia – ICF.

Zarówno projekt pilotażowy SCWEW jak i projekt innowacyjno – wdrożeniowy służą budowaniu lokalnej sieci wsparcia na rzecz dziecka i rodziny. Taka sieć została oficjalnie powołana na podstawie porozumień. Trwają prace nad wypracowaniem zasad komunikacji między poszczególnymi instytucjami, aby sprawnie przekazywać informacje o dziecku i udzielać mu adekwatnego wsparcia.

Działania podjęte przez SCWEW:

1. Spotkania lidera i dyrektora Specjalnego Ośrodka Szkolno – Wychowawczego im. Kawalerów Maltańskich w Bartoszychach z przedstawicielami organu prowadzącego. Na spotkaniu omówiono konieczność przeddefiniowania zasad współpracy między instytucjami wspierającymi dziecko i rodzinę. Sprawna komunikacja ułatwi wymianę informacji o dziecku i przyspieszy proces indywidualnego wsparcia.
2. Udział w spotkaniu z przedstawicielami instytucji w zakresie pomocy społecznej i zdrowia oraz spotkaniu sieci dyrektorów placówek oświatowych.
3. Oficjalne zawiązanie grupy współpracy międzysektorowej.
4. Objęcie kompleksowym wsparciem 10 rodzin na podstawie opracowanych indywidualnych programów wsparcia - gotowość do udzielania wsparcia w ramach współpracy.

Zakłada się, że działania na rzecz budowania modelu wsparcia w sektorach edukacji, zdrowia i pomocy społecznej i połączenie w jeden instrument wsparcia będą kontynuowane po zakończeniu obu projektów. Nowy model Wczesnego Wspomagania Rozwoju Dziecka jest zgodny z rekomendacjami Rady Unii Europejskiej w zakresie wczesnej edukacji o wysokiej jakości. Wpisuje się więc także w model edukacji włączającej.

5.2. Korzystanie z doświadczeń doradców metodycznych

Publiczne placówki doskonalenia realizują swoje zadania przez organizowanie i prowadzenie wspomagania szkół i placówek. Zadania te wynikają bezpośrednio z zapisów Rozporządzenia MEN z dnia 28 maja 2019 r w sprawie placówek doskonalenia nauczycieli (Dz.U.2019 poz. 1045, § 20.1)

Obszary współpracy SCWEW Bartoszyce z placówkami doskonalenia nauczycieli:

- szkolenia rad pedagogicznych,
- warsztaty w ramach sieci współpracy,
- modelowe zajęcia prowadzone na terenie szkół,
- konsultacje eksperckie,
- działania informacyjno – promocyjne,
- konferencja podsumowująca działalność SCWEW.

Na potrzeby realizacji projektu podpisaliśmy formalne porozumienie o partnerstwie z Ośrodkiem Doskonalenia Nauczycieli w Bartoszykach.

Wyzwaniem dla naszego zespołu okazało się prowadzenie zajęć modelowych na terenie placówek objętych wsparciem. Zastanawialiśmy się, jak przeprowadzić zajęcia lekcyjne w szkołach z nieznaną nam grupą uczniów. Potrzeba ukierunkowała nas na poszukiwanie rozwiązań. Korzystaliśmy ze wsparcia metodycznego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli w Bartoszykach.

Kroki podejmowane przy realizacji zajęć modelowych prowadzonych przez doradcę metodycznego i lidera.

1. konsultacje lidera z koordynatorami i nauczycielami w celu:
 - a. poznania grupy klasowej

- b. ustalenia zakresu tematycznego lekcji
- 2. spotkanie lidera z doradcą metodycznym:
 - a. opracowanie scenariusza zajęć (przykład w załączniku nr 1)
 - b. opracowanie pomocy dydaktycznych na zajęcia (np.: prezentacja multimedialna, plakaty do pracy w grupach)
 - c. opracowanie narzędzi ewaluacyjnych na podsumowanie zajęć
- 3. prowadzenie zajęć modelowych w szkołach
- 4. omówienie zajęć z nauczycielami obserwującymi zajęcia pod kątem:
 - a. zastosowanych metod pracy z uczniami
 - b. pomysłów na rozpoczęcie i podsumowanie lekcji
 - c. oceny zajęć przez uczniów na zakończenie lekcji
 - d. wartości prowadzenia zajęć przez dwie osoby (nauczyciel wiodący i nauczyciel współorganizujący proces kształcenia)

Działania informacyjno - promocyjne SCWEW we współpracy z ODN

W trakcie naszej działalności nawiązaliśmy współpracę z Warmińsko – Mazurskim Ośrodkiem Doskonalenia Nauczycieli w Elblągu. Zostaliśmy zaproszeni na konferencję „Edukacja włączająca perspektywą przyszłości” w Elblągu. Podczas naszych wystąpień na konferencji omówiliśmy dobre praktyki w zakresie wdrażania edukacji włączającej w szkołach oraz wartość współpracy z rodzicami. Zaprosiliśmy także przedstawicieli WMODN w Elblągu do wygłoszenia prelekcji na naszej konferencji podsumowującej działalność SCWEW w Bartoszycach. Uznajemy wartość placówek doskonalenia nauczycieli jako partnerów nauczycieli w zmianie. Stąd nasz pomysł na temat wystąpienia prelegentów z Elbląga. Drugi temat dotyczył uniwersalnego projektowania jako metody pracy ze zróżnicowaną grupą klasową.

Podsumowanie

Doradcy metodyczni i konsultanci placówek doskonalenia nauczycieli są nieocenionym wsparciem działania specjalistycznych centrów wspierających edukację włączającą. Posiadają odpowiednie kompetencje do pracy z uczniami o zróżnicowanych potrzebach edukacyjnych. Doskonale rozumieją ideę edukacji włączającej jako edukacji dostępnej dla każdej osoby uczącej się.

Scenariusz lekcji zajęć modelowych

Nazwisko i imię:	Monika Dąbkowska, Emila Deleżuch
Przedmiot/ rodzaj zajęć;	Zajęcia z wychowawcą
Temat lekcji:	Co mnie motywuje do nauki?
Cele lekcji:	Po zajęciach uczeń: - wyjaśnia znaczenie słowa „motywacja” - zna rodzaje motywacji: wewnętrzną i zewnętrzną i ich znaczenie dla procesu uczenia się - wyjaśnia rolę motywacji w życiu człowieka. wskazuje sposoby na zwiększenie własnej motywacji. - współpracuje w zespole - rozwiązuje problemy w twórczy sposób
Sposób indywidualizacji:	- dostosowanie trudności zadań do możliwości uczniów - wydłużanie czasu na wykonanie zadania - współpraca w grupie i pomoc koleżeńska
Metody	rozmowa nauczająca, metaplan/karta problemu, burza mózgów, rutyna myślenia krytycznego – „widzę, myślę, zastanawiam się”, praca w grupach
Środki i pomoce dydaktyczne do lekcji:	arkusze papieru, mazaki, małe karteczki, kartki z ćwiczeniem „motywacja wewnętrzna”, hasła motywacyjne, prezentacja multimedialna
Przebieg lekcji	Wstęp

	Uczniowie wchodząc do klasy losują grupy zadaniowe, następnie słuchają piosenki „Po co nam marzenia” i pracują rutyną MK widzę,- myślę- zastanawiam się. Następnie dzielą się swoimi spostrzeżeniami i wspólnie z prowadzącym ustalają temat zajęć i jego cele. Rozwinięcie Uczniowie pracują metodą burzy mózgów- ustalają czym jest motywacja . Następnie podają sytuacje ze swojego Życia, kiedy ostatnio poczuli się zmotywowani i co ich zmotywowało. W oparciu o ich wypowiedzi nauczyciel wyjaśnia, jakie są rodzaje motywacji . Uczniowie wykonują ćwiczenie – wykreślanekę, w której wyszukują pojęcia związane z motywacją wewnętrzną. Następnie uczniowie w grupach metodą metaplanu lub koła problemów rozwiązują problem „My i nasza motywacja do nauki”. Po upływie wyznaczonego czasu grupy prezentują efekty swojej pracy. Dokonują analizy wypracowanych pomysłów, dzieląc je na zależne i niezależne od nich. Podsumowanie Burza mózgów – Co mogę zrobić? Działania podjąć, jakie zmiany wprowadzić?, aby wdrożyć od jutra wybrany przez siebie pomysł na wzmocnienie motywacji. Warianty prezentacji efektów (do wyboru przez nauczyciela): - Uczniowie wywieszają rozwiązania na dużym plakacie i za pomocą “cenek” wskazują jedno rozwiązanie, które są w stanie wdrożyć w życie już następnego dnia. - Piramida priorytetów - uczniowie wybierają jedno najważniejsze działanie do wdrożenia od jutra, dwa do wdrożenia za tydzień, trzy do wdrożenia w najbliższej przyszłości. - Co możemy? - uczniowie określają zakres wpływu do wygenerowanych pomysłów, wybierają po 3 najważniejsze działania,
--	--

	które mogą wdrożyć od jutra, 3 - od następnego tygodnia i 3 w przyszłości. Ewaluacja - Co szczególnie zwróciło twoją uwagę na dzisiejszych zajęciach? - Która informacja była dla Ciebie zaskoczeniem? - Jaką informację uważasz za najważniejszą? <i>Rysunek 1 Trzy ponumerowane kolejno prostokąty symbolizujące karty typu flipchart. Na każdej karcie napis "Odpowiedzi uczniów:"</i>
Wykorzystywane materiały, literatura źródłowa	Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie Ewa Brudnik Duch klasy M. Harmin

Bibliografia

- Karwowska, Monika Albrecht (2008), Niepełnosprawność dziecka przyczyną rozpadu czy spójności rodziny? , Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji nr 3, 13-26

Netografia

- Konarzewska A.08.08.2020r, O dobrostanie nauczyciela słów kilka, edunews.pl, <https://www.edunews.pl/system-edukacji/nauczyciele/5130-o-dobrostanie-nauczyciela-slow-kilka>

Specjalistyczne Centrum Wspierające Edukację Włączającą
działające przy Specjalnym Ośrodku Szkolno - Wychowawczym
im. Kawalerów Maltańskich
ul. Limanowskiego 9
11-200 Bartoszyce

Adres strony internetowej SCWEW
<http://soswbartoszyce.pl/scwew/>

